SZÓKINCS–FRÁZISKINCS (MŰHELYTANULMÁNY)

B. LŐRINCZY ÉVA

A műhely, amelyben az itt következő rövid tanulmány készült, az Új Magyar Tájszótár szerkesztősége. A cél pedig, amelyért készült, csupán annyi, hogy szerény ízelítőt adjon az alapanyagul szolgáló, nyers adathalmazt szócikkekké, ezeket pedig kötetekké szervező kemény, sokféle képességet kívánó és próbára tevő, de az emberi nyelv és gondolat dolgai iránt valóban érdeklődő és megítélésük iránt fogékony kutató számára hallatlanul izgalmas, változatos és soha meg nem unható munkafolyamatból.

Szerkesztőségünk gyakorlatában sokszor tapasztaltuk, hogy a legnehezebb, de egyben legérdekesebb és legtanulságosabb feladat elé azok a szavak állítanak bennünket, amelyek az irodalmi és köznyelvben is sokjelentésűek, számos képzővel alakult származékuk van, és összetett szók elő- vagy utótagjaként is gyakran fordulnak elő. Az ilyenek jelentésstruktúrájában igen sokszor két szélsőség dominál. Egyrészt az irodalmi és köznyelvben is meglevő alapjelentés(ek)től alig-alig elhatárolható, de azért egy-egy vonzatban vagy szövegkörnyezetben mégis tetten érhető nyelvjárási jelentés; másrészt az előbbitől, illetőleg előbbiektől meghökkentően elütő, többnyire területileg is izolált és korlátozott számú adatban fellépő táji jelentés, amely nemegyszer még a szóazonosság tekintetében is kételyeket ébreszt bennünk.

Leggyakrabban azonban mégis a jelentésmezők kiszélesedését, új nyelvi, hangulati és gondolati elemekkel való gazdagodásukat tapasztaljuk. Ezt leginkább talán úgy érzékeltethetem, ha szótárunk ebbe a körbe tartozó, tekintélyes mennyiségű szóanyagának egyik tagját a hely és idő megszabta korlátok között ugyan, de mégis kissé részletesebben bemutatom.

Legyen ez a 'Kopf; caput' alapjelentésű *fej* főnév, amely szótárunkban – a magyar szótári hagyományt követve – *fej* [2]-ként válik el a 'melken; mulget' alapjelentésű *fej* [1] igétől.

Mivel a 'Kopf' alapjelentésben szói adat, tehát például hangalakja miatt felveendő alakváltozat nincsen, az első jelentésben mindjárt a főnevünkkel alakult, s rá igen jellemző fráziskészlet, közelebbről az értelmezett szókapcsolatok tábora kerül a szemünk elé. Futólagos áttekintésükből is kiderül az igével alakultak, s közülük is a 'fejbe vág, fejbe üt' jelentésűek túlsúlya. A közömbös hangulatú, színtelen-szagtalan köznyelvi kifejezések helyét tíz különböző igével alakult, leginkább tréfás kapcsolat foglalja el a dunántúli megyéktől egészen a Székelyföldig, a lehető legnagyobb területi szétszórtságban. A *fejbe ken, kódorít, kókányoz, kollant, loccsint, nyom, töröl*-féléket alighanem elég felsorolni ahhoz, hogy lássuk: mekkora hangulati és humorbeli többletet hordoznak a szikár, és az igei tagban rendkívül csekély változatosságot mutató szinonim köznyelvi kifejezésekhez képest. Mindehhez az igék sok esetben hang-

festő jellege bizonyosan nagymértékben járul hozzá, ez azonban értéküket nemhogy csökkentené, hanem inkább növeli, hiszen a beszélők tudatos vagy tudat alatti v á l a s z t á s á r a, tudatos vagy ösztönös h u m o r á r a, közlési szándékának és az ennek megfelelő nyelvi eszköz megtalálásának nem lebecsülendő színvonalára utal.

Érdekes, s tán meglepő is, hogy ez a hangulati töltés általában a komor tartalmú 'agyonüt' jelentésű kapcsolatokban is megmarad, amilyen például a *fejbe duvaszt, fejit csillenté* (igaz, ez népmesében!), *legombolták a fejét*, bár ezeknek az előbbieknél lényegesen kevesebb változatát találtuk. – A 'töri a fejét' jelentésűek megint jó pár szellemes kapcsolattal gazdagítottak bennünket, bár ebben az esetben a köznyelvi forma is hordoz – legalább eredetében és nyomaiban – némi tréfás hangulatot. A *főzi a fejét valamiben; tördeli, töri-marja, csavarja a fejét*-félék mégis – úgy találom – jelentős többletet nyújtanak hozzá képest. De a 'zúg a feje' és 'szédül' jelentésű *dúgatja a fejét valami*, illetőleg *kóbolog a feje*, a köznyelvi 'betörik a feje' helyetti *belyukad a feje*, a 'sok gondja van' jelentésű *majd kidugul a feje* szintén rendelkeznek az előbbiekéhez hasonló erényekkel. A tárgyszerű közlés síkján szinte nem is marad meg más közülük, mint a fej bekötésére utalók, tehát a *hátra kikötik a fejet, hátraköti a fejét, kiköti a fejét*-félék, beleértve az asszonnyá avatás lakodalmi szokását őrző *elszorítja, hátraköti a fejét* kapcsolatokat is. Ezek éppúgy közömbös hangulatúak, mondhatnánk szürkék, mint az ugyanebbe a tárgykörbe tartozó névszói természetű *fejre való kendő* vagy *keszkenő, fejrevaló szőrkendő* stb.-félék.

Pedig ezekhez hozzá kellett szoknunk, mert a második jelentésben kizárólag ilyenekkel volt dolgunk. Ez ugyanis a különböző tárgyak, eszközök részeként megjelenő *fej* adatokat vette számba, nemegyszer állítva szembe bennünket a problémával: tájszó-e adatunk egyáltalán, vagy szépen megfelel az ÉKsz. értelmezésének (9. jelentés): 'tárgynak, eszköznek kidomborodó, kiszélesedő (elülső v. felső) része'. Döntésünk annál is inkább nehéz volt, mert egyúttal a többi testrésznévvel kapcsolatos majdani eljárásunkat is meghatározta. Az ugyanis egészen természetes, hogy más gyakorlatot később, a *kar, láb, lapocka, nyak* stb. szócikkekben sem alkalmazhatunk, mint amit itt, a *fej* főnév esetében kialakítunk. Az adatok alapos áttanulmányozása végül is arról győzött meg bennünket, hogy közülük több okvetlenül felveendő. Amikor ugyanis azt láttuk, hogy a *fej* főnév a halászati eszközök szűkebb körén belül is mennyire más-más rész megnevezésére szolgál, akkor úgy ítéltük meg, ha ezt elhallgatnánk, nemcsak a halászati szókincs kutatóit és a halászat tárgyi néprajzával foglalkozókat fosztanánk meg fontos információktól, hanem a szó szoros értelmében vett lexikológusokat is, akik ezekben az adatokban a 'Kopf' alapjelentésű *fej* főnévnek oly sokoldalú szemléletét, megközelítését és alkalmazását vehetik szemügyre. Annak a vizsgálatakor például, hogy egy-egy eszköz vagy eszközrész megnevezésekor milyen jellemzők késztetik a beszélőt valamely név kiválasztására, a *fej* és a többi testrész ebbe a körbe tartozó adatai igen-igen sokat mondhatnak. Az, hogy a második jelentésbe tartozó adatok tizennégy árnyalatba kívánkoztak, amelyek közül ötöt a halászat különféle ágainak eszközei, négyet a szekér és az eke

részei foglaltak el, s közöttük sereghajtóként egy népdalban még a 'gyűrű köve' is előfordult, azt bizonyította számunkra, hogy ez az adatcsoport sem érdektelenebb az előzőnél, csak éppen változatosságának, sokszínűségének természete *más*, s így szükségképpen tanulságaiból is *másképpen* kell meríteni.

A növényvilággal kapcsolatban a nyelvjárási szókincs a *fej* főnevet lényegesen több fogalom megnevezésére használja fel, mint a köznyelvi. Messze túllép azon, amit az ÉKsz. (8. jelentés) így foglal össze: 'némely növény termése v. fogyasztásra való gömbölyded része'. Mert igaz ugyan, hogy a mi szótárunk negyedik jelentését is hasonló összefoglaló jelentés vezeti be ('növényi termés'), a követő négy árnyalat bonyolultabb jelentésviszonyokról tanúskodik. A 'búzakalász' és 'kukoricacső' jelentés még nem különösen meglepő, és az előbbihez kapcsolódó *fejet szed, szedeget* kapcsolatok szemléletes 'tallóz' jelentése is magától értetődő. A szőlőművelésben azonban már a szó használata kiszélesedik, szinte többjelentésű műszóvá válik, amikor nemcsak a termés nevét jelöli ('szőlőfürt'), több példával ennek *egy fej szőlő* típusú jelzői használatára is, hanem a *metsz* igével kapcsolatot alkotva: *fejre metsz*, egy fajta metszési módot jelöl meg, amelyet mi így határoztunk meg: '<szőlőt> egy szemre metsz'. Sőt Debrecenből találtunk példát arra is, hogy a tőkének a föld feletti, kiszélesedő részét nevezik vagy talán már csak nevezték *fej-*nek, amely – természetesen – már az előbbiektől elszakadva külön jelentésbe kívánkozott.

De a műszói jelleg még erősebben domborodik ki a hatodik jelentésben, a kenderrel, pontosabban annak feldolgozásával kapcsolatban. A 'vidékenként különböző mennyiségű kendernek a gerebenezés után összecsavart, fonásra előkészített egysége, csomója' jelentés, amellyel korábban már a *báb* szócikk kidolgozásakor is találkoztunk, számos adatban fordul elő a Dunántúltól kezdve az ország középső részein át egészen Bukovináig. Ezeknek a számát csak növelik az ugyancsak gyakori *egy fej kender, négy fej kender* típusú jelzős kapcsolatok. S a szónak a mindennapi munkában való súlyára mutatnak a több igével alakult *fejbe csavar, hajt, köt, tesz* kapcsolatok, amelyek mind a kendernek ilyen csomóba való csavarását, a kenderfeldolgozásnak ezt a fontos műveletét jelentik. S már külön, a hetedik jelentésben, de még mindig ebbe a körbe tartozóan kellett számba vennünk 'a legjobb minőségű kenderszál' jelentést a maga jelentékeny számú s többnyire 3. személyű birtokos személyragos *feje* formájú adatával, leginkább palóc területekről, de a Szamoshátról és máshonnan is.

A testrészneveknek a térszínformanevekben, és ebből következőleg a földrajzi nevekben való szerepét ismerve meglepő volna, ha a *fej* főnévvel ilyen minőségben szótárunkban nem találkoznánk. Találkozunk is, Hétfaluban, három különböző, nevezetesen a 'völgy bejárata', a 'hegy teteje', a 'patak forrása' jelentésben. A legutóbbi régebben közkeletűbb lehetett, hiszen az ÉrtSz. még (*rég*) minősítéssel számon tartja. Csak az ÉKsz. hagyta ki, minden bizonnyal kihaltnak ítélve.

Bár szóban forgó főnevünk fráziskészletének gazdagságáról a 'Kopf' alapjelentéssel kapcsolatban már nem is akármilyen információt kaptunk, a kép igazában a vele alakult szólások, szóláshasonlatok és közmondások körében teljesedik ki.

Ez – persze – nem meglepő, különösen ha O. NAGY GÁBOR nevezetes szólás- és közmondásgyűjteményét (Magyar szólások és közmondások. Budapest, Gondolat Kiadó, 1966.) is tekintetbe vesszük. Anyagában összesen 106 (411–517) szólás és közmondás található a *fej* címszó alatt, amelyek közül 39 (*táj*), 10 pedig (*nép*) minősítést kap. Ezek között vannak olyanok, amelyek a mi szótárunkban is megtalálhatók, de az átfedés korántsem teljes. O. NAGY GÁBOR talált olyanokat is, amelyek a mi forrásainkból nem kerültek elő; ugyanakkor mások nálunk felbukkannak, ő viszont saját kutatásai közben – úgy látszik – nem találkozott velük.

Szólásanyagunk egyik legérdekesebb tanulsága, hogy egyes tagjainak szókapcsolati előzménye pontosan kimutatható. A *beköti a fejét* például tipikusan ezek közül való. A teljes mértékben konkrét jelentést hordozó szókapcsolat tulajdonképpen akkor tette meg az első lépést az elvont, az átvitt jelentés felé, amikor a lakodalmi szokás folyományaként már azt kezdte jelenteni: asszony lett a lányból, mert bekötöttük kendővel a fejét, be van kötve a feje. A 'férjhez megy' jelentésű *bekötik a fejét,* vagy a 'feleségül vesz' jelentésű *beköti a fejét* azután már mindkét konkrét előzménytől független szólás. Az ÉKsz. még népinek minősítve veszi fel az előbbit, de a mi szótárunkban nincs rá adat. Valószínűleg már az anyaggyűjtők is köznyelvinek ítélték ezeket, és ki sem cédulázták; az esetleg mégis előkerült néhány adatot pedig a szerkesztőség találta félrevezetőnek, s inkább kihagyta. Annál inkább felvette viszont ugyanennek a szólásnak változatos jelentésfejlődéséről tanúskodó adatait, amelyek mögött leginkább a gúnyos tréfálkozás gyanítható indítékként. A szelíd 'megnősül' mellett több előfordulás is képviseli a durvább és kegyetlenebb 'házasságon kívül teherbe ejtették' jelentést, vagy az eredetitől már teljesen elrugaszkodott 'berúgott' és 'ellátja a baját valakinek', meg a teljesen közömbös hangulatú 'befejez, bevégez valamit' jelentést.

De van példa arra is, amikor igazában nem a konkrét–átvitt ellentét, hanem a megformáltság különbsége utalja az egyik formációt a szókapcsolatok, a másikat a szólások kategóriájába. A 'gondja valakinek' jelentésű hajdúnánási *fejefüsti* adat szói természetű, felépítése semmiben sem különbözik a hasonló, kettős birtokos ragozású szókapcsolatoktól, amilyen például a 'párna' jelentésű *fejem alja, fejed alja.* Az „igésített" *füstöl a feje* viszont a maga 'sok gondja van' jelentésével, meg a hozzá nagyon is közel álló 'töri a fejét' jelentésű *fejük is füstöt lökött,* illetőleg *majd füstöt lökött a feje* már formája szerint is teljes értékű szólás.

Sok mindenről kellene még írnom, ha a *fej* szólásanyagának valamennyi tanulságáról be akarnék számolni. Ennek azonban itt helye nincs, s könnyen lehet, hogy a további részletezés végül is az eddigi néhány rávillantásnál kevesebbet érne. De le kell mondanom arról is, hogy a *fej* szócikk közmondásairól akárcsak szót is ejtsek. Igaz, ezek mind számuk, mind sajátságaik tekintetében jelentéktelenebbek az eddig bemutatott adatoknál. Meg különben is, csak ezzel vásárolhatom meg azt, hogy némely, nézetem szerint mellőzhetetlenül idetartozó dologról még röviden beszéljek.

A *fej*[2] főnévről alkotott képünk ugyanis nem lehet teljes származékainak és a vele alakult összetett szavaknak az áttekintése nélkül. Szerkesztési gyakorlatunk

igen hamar rávezetett bennünket arra, hogy egy-egy szócsalád anyaga igazában csak a maga egészében, az alapszót és a család más tagjait együtt kezelve ragadható meg és rendezhető el hitelt érdemlő módon. Hiszen például a föntebb már említett 'párna' jelentésű *fejem alja* kapcsolat *fejalj* formában már olyannyira önálló szó, hogy nagy számú *fejel, févaj, févó, fial* stb. változataiban összetevői is a felismerhetetlenségig elmosódtak, s az alapjelentéssel csak távoli rokonságban levő új jelentései fejlődtek ki; igei származéka (*fejaljáz*) és számos összetétele (*fejaljfa, fejaljgöcs, fejaljhéj* stb.) alakult ki. De önálló életet kezdett a 'fejbe vág, fejbe üt' jelentésű *fejbe ken*-féle igés kapcsolatok egyike is, a *fejbe kel*, amikor *fejbekelés* főnévi továbbképzése is létrejött. Más szempontból érdemel figyelmet a *feje-* birtokos személyragos formával mint előtaggal alakult összetételének hosszú sora, amelyeknek csak kisebb része azonos a többi testrésznévvel létrejött *kezeszára, nyakacsigája*-félékkel, nagyobb részében az utótag ragtalan, amire a többi testrésznév esetében csak elvétve találunk példát (*lábacomb*). Vagyis a *fejeborda, fejefa, fejefonál, fejekender, fejekoponya, fejeleves* jellemzőbb, mint a *fejefoka, fejefonala, fejevize*-félék. Szinte már úgy tűnik: a *feje-* forma valamiféleképpen eltávolodott alapszavától, benne a birtokos személyrag funkciója szinte eltűnt, s önálló szóként lett előtagja számos összetételnek. De így önállósult egy-egy ragos forma is, amikor a köznyelvben is meglevő *fejrevaló*-nak tőle oly messze került *farvaló* és *fervelő* alakváltozatai kialakultak, illetőleg amikor mellé a *fejrekendő* összetétel létrejött.

Mindez csupán jelzése annak a szerteágazó problematikának, amely a *fej* főnévvel és családjával kapcsolatban megjelenik, s amely a nyelvészet legkülönbözőbb ágaiban kutatóknak, és még néhány más tudományszakban dolgozóknak tanulságokkal szolgálhat.

És akkor még nem beszéltem azokról az összetételekről és kapcsolatokról, amelyekben a *fej* főnév utótag, illetőleg jelzett szó, amelyekkel pedig a szóban forgó család szerkesztésekor nem számolni vétkes könnyelműség lett volna. Hiszen a 'kalász' jelentést például nemcsak a *fej*, hanem – értelemszerűen – a *búzafej* és *gabonafej* összetétel is hordozza, s a 'kenderszálak csomójá'-t is jelenti a *fej* főnéven kívül a *kenderfej, kenderfeje*, és – nem utolsósorban – a *kenderfő* összetétel is.

És így jutunk el a *fej*[2] szócikk utolsó eleméhez, amely „vesd össze"-vel utal a *fő*[2] címszóra.

Mert amennyire lehetetlenség rendbe tenni a *fej* főnév dolgait saját családjának sokoldalú, egyáltalában nem belterjes, hanem nagyon is sok irányba kitekintő és figyelő elemzése nélkül, ugyanannyira szükséges, sőt kötelező a *fő* főnévvel és családjával való egybevetés is, mégpedig mindig és mindenhol, amikor és ahol ezt az adatok megkívánják. A két szócsalád párhuzamos szerkesztése, egymással való összekapcsolása nemcsak hasznosnak, hanem elkerülhetetlennek bizonyult, az azonosságoknak és különbségeknek nem is annyira felfejthetetlen, mint inkább szépen felfejthető szövedékét hozva elénk. Az egybevetés sok és sokféle eredménye külön tanulmány tárgya lehetne. Mert csak úgy hirtelen betekintésre ki tudná megmagya-

rázni, hogy amikor a szókapcsolatok rovatában a 'fejbe vág, fejbe üt' jelentést a föntebbihez hasonló mennyiségben és változatosságban hordozzák a *főbe kollant, kollint, komlít* stb. kapcsolatok, szólás, szóláshasonlat a *fő*[2] szócikkben egyetlen egy sincs, és közmondás is mindössze kettő.

Persze a szótárszerkesztőnek az ilyenféle elemzés nem is feladata, hiszen ha erre adná a fejét, akkor éppen legfőbb kötelességét, az adatoknak minél pontosabb s a kutatók szempontjából minél célszerűbb regisztrálását nem lenne ideje elvégezni. Effajta „alámerülés"-t legfeljebb egy-egy nevezetes alkalommal engedhet meg magának, amilyen ez a mostani is. Amikor a mai magyar nyelvésztársadalom arra a nagy tudósra, Bárczi Gézára emlékezik születésének századik évfordulóján, aki a nyelvjárási szókincs és fráziskészlet lappangó értékeire még annak szétszórt állapotában is ráérzett, és az Új Magyar Tájszótárt ezeknek a feltárására és egybegyűjtésére szinte a semmiből előhívta. Debrecenben, ahol a munkálatokat az ötvenes évek elején megindította, tudósi szándékát és igyekezetét látva az ottani régen élt reformátusok minden bizonnyal azt mondták volna: „Isten vigye teljesedésbe!" S ez a jókívánság, ha már csak részben is, bizony még ma is aktuális.